

УДК 811.112

Тараненко К. В.

МОВЛЕННЄВІ ІНДИКАТОРИ КОНФЛІКТНОГО, ЦЕНТРОВАНОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО ТИПІВ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

У статті проаналізовано поняття типу мовної особистості й індивідуальної мовленнєвої поведінки. Визначено інтенції мовленнєвої поведінки конфліктного, центрованого та кооперативного типів мовної особистості. Окреслено мовленнєві показники, що репрезентують кожен із підтипів мовної особистості.

Ключові слова: мовна особистість, індивідуальна мовленнєва поведінка, типологія мовних особистостей, мовленнєвий індикатор, інтенція.

Тараненко К. В. Речевые индикаторы конфликтного, центрального и кооперативного типов языковой личности (на материале украинского языка). – Стаття.

В статье проанализированы понятия типа языковой личности и индивидуального речевого поведения. Определены интенции речевого поведения конфликтного, центрального и кооперативного типов языковой личности. Очерчены речевые показатели, представляющие каждый из подтипов языковой личности.

Ключевые слова: языковая личность, индивидуальное речевое поведение, типология языковых личностей, речевой индикатор, интенция.

Taranenko K. V. Linguistic indicators of conflict, central and cooperative of verbal personality (on the material of the Ukrainian language). – Article.

The article analyzes concepts of the type of linguistic personality and individual speech behavior. The intentions of speech behavior of conflict, centered and cooperative types of linguistic personality are determined. The speech indicators representing each of the subtypes of the linguistic personality are outlined.

Key words: linguistic personality, individual speech behavior, typology of linguistic personalities, speech indicator, intension.

У лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. сформувався антропоцентричний підхід до пізнання сутності й природи мови. Відтепер абстрактний, ідеальний мовець поступається своїм місцем конкретному, реальному мовцеві, який здійснює свою мовленнєву діяльність щоразу в новій ситуації, у новому комунікативно-прагматичному просторі. Переорієнтація лінгвістичних досліджень на носія мови зумовила появу нових термінологічних понять, серед яких стрімко увійшло в науковий обіг і закріпилося поняття мовної особистості.

У процесі спілкування беруть участь особистості, вони регулюють перебіг ситуації спілкування в загальних чи особистих цілях, ініціюють комунікативну подію, визначають її тему та реєстр спілкування (нейтральний, офіційний, дружній, фамільярний) [7, с. 116]. Усе це знаходить своє вираження в тому, як кожен із мовців оформлює свої комунікативні наміри (інтенції), якими засобами мови він їх реалізує.

Метою статті є визначення типових і показових одиниць мови відповідно до типу мовної особистості, виділення мовленнєвих індикаторів, що репрезентують конфліктні, центровані та кооперативні моделі мовленнєвої поведінки особистості.

Ґрунтовне теоретичне окреслення феномена мовної особистості знаходимо в працях Г.І. Богіна, який створив параметричну модель мовної особистості, абстраговану від індивідуальних розбіжностей людей і специфіки відомих цим людям мов. Дослідник визначає мовну особистість як «людину, що розглядається з погляду її готовно-

сті здійснювати мовленнєві вчинки, створювати й сприймати твори мовлення» [1, с. 11]. Зважаючи на досягнення української соціолінгвістики, мовна особистість ідентифікується за специфічними характеристиками вербальної та невербальної поведінки, пов'язаними з її ціннісними установками [2, с. 30]. Українські мовознавці передусім спираються на визначення, подане в короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів (2001 р.) за редакцією С.Я. Єрмоленко: «Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі» [5, с. 62].

Структура мовної особистості формується трьома рівнями: інваріантним, когнітивним і прагматичним [4]. При цьому кожен із цих трьох рівнів досліджується з опертям на одиниці мови, що відповідають його специфіці. Так інваріантний (вербально-семантичний, вербально-граматичний) рівень структури мовної особистості автора розглядається щодо мовних одиниць, які демонструють володіння повсякденною мовою. Це можуть бути такі одиниці: морфема, слово, словоформа, словосполучення, синтаксема тощо. На цьому рівні відносно постійною частиною структури мовної особистості є комплекс збережених протягом достатньо довгого історичного часу структурних рис загальнонаціонального

мовного типу, поняття якого використовується як гіпотетична передумова існування інваріантної частини. Ця інваріантна частина структури забезпечує можливість взаєморозуміння носіїв різних діалектів, можливість розуміння мовною особистістю текстів, що виходять далеко за межі часу її життя та функціонування.

Когнітивний (тезаурусний) рівень структури мовної особистості вивчається з урахуванням мовних одиниць, що репрезентують статичну й відносно стабільну індивідуальну концептуальну картину світу автора тексту як носія конкретної мови. Це такі одиниці, як денотат, сигніфікат, фрейм, афоризм, сентенція, приказка, фразеологізм, метафора. Цей рівень вивчення мовної особистості встановлює ієрархію змістів і цінностей у її картині світу, у її тезаурусі. Звичайно, є певна домінанта, яка визначається національно-культурними традиціями й суспільною ідеологією, зумовлює можливість виділення для мовної особистості в загальномовній картині світу її ядерної, загальнозначущої, інваріантної частини, а також частини, специфічної й неповторної для цієї особистості.

Прагматичний (мотиваційний) рівень виявляє мотиви та цілі, які зумовлюють розвиток, поведінку особистості, керують її текстотворенням і, як наслідок, визначають ієрархію змістів і цінностей у її мовній моделі світу. Такими одиницями є дейксис, способи аргументації, плани, тактики, комунікативні та мовні стратегії тощо.

Мовна особистість передбачає дослідження різних видів поведінки, діяльності, комунікації, інтелекту, духовності, менталітету, емоцій тощо, що є суттю самого поняття людини. Доступ до цих характеристик і надає мова [3, с. 162]. З огляду на варіативність вираження мотиваційно-прагматичного рівня структури мовної особистості виділяють поняття типу мовної особистості. Він визначається як стійка структура, що відображає індивідуальні особливості суб'єкта, який вступив у комунікацію, і мовленнєва поведінка, що детермінує його [4, с. 118]. Вияв індивідуальної мовленнєвої поведінки – це позбавлений усвідомленого мотивування, автоматизований, індивідуальний, стереотипний вияв мовленнєвої діяльності й дискурсивного мислення конкретної мовної особистості. В актуалізації індивідуальних стратегій і тактик мовленнєвої поведінки виявляються індивідуальні особливості мовної особистості, які забезпечують її неповторність і формують індивідуальний тип. Різні стилі індивідуальної мовленнєвої поведінки умовно поділяють на три типи: конфліктний, центрований і кооперативний [6]. Ця класифікація була розроблена з огляду на мотиваційно-прагматичний рівень структури мовної особистості, однак особистість у спілкуванні дуже часто приховує свої прямі мотиви, тому вва-

жаємо, що індикаторами типу мовної особистості є саме одиниці інваріантного та когнітивного рівнів. У результаті проведеного спостереження та порівняльного аналізу мовлення особистостей різних типів визначені типові та показові одиниці мови, що репрезентують конфліктні, центровані та кооперативні моделі мовленнєвої поведінки особистості.

Конфліктний тип мовної особистості свідомо чи підсвідомо буде своє спілкування руйнівним, згубно впливаючи на спроби творення взаєморозуміння. При цьому конфліктному типу мовної особистості не обов'язково сперечатися, ображати чи гнівно доводити свою думку. Конфліктність мовної особистості виявляється на тонших рівнях, ніж може сприйняти свідомість мовця, який бере участь у діалозі. Як і самі конфлікти, що бувають відкритими (прямими) і прихованими (непрямими), конфліктний тип мовної особистості може виявлятися в двох ролях – агресора та маніпулятора. Основою спілкування агресора є спрямованість на агресію, вороже ставлення до навколишнього світу, співрозмовника чи обставин мовлення, із тактикою відкритої або непрямой образи співрозмовника, його приниження. Власне конфліктна особистість може навіть не помічати вияви агресивної мовної поведінки, однак ця особливість може стабільно виражатися на інваріантному та когнітивному рівнях мовної особистості. Звинувачення, образа чи приниження конфліктного типу особистості мають чітке спрямування на об'єкти чи обставини мовлення. На основі наших спостережень за мовленням таких конфліктних особистостей визначено, що показниками агресивного стилю спілкування є широке вживання займенників другої та третьої особи: *ти, ви, він, вона, вони*. Звичайно, займенники *я* та *ми* також не оминаються агресорами, але обов'язково в дихотомії *я – ти, ми – вони*. Наприклад: «Тобі легко говорити, бо **я** тут, а **ти** там» (7, с. 68). Або: « – Але ж **ми** – чоловік і дружина, **ми** обіцяли одне одному. – Ой, прошу тебе, Славо, не треба! – гнівно скривився Доброжанський. – Не можу я слухати ці дешеві й нікому не цікаві заморочки... Немає «**ми**» і ніколи не було! Хіба я тобі цього не казав? Є «**я**», і є «**ти**». Пожили під одним дахом і досить. Все. Крапка» (6, с. 86). У мовленні агресорів дуже часто натрапляємо на антоніми, що покликані звинуватити, образити чи принизити когось або щось: «Пропорції **дрібного й великого!** Ось у чому різниця між розумом жіночим і чоловічим, зрозуміла?» (5, с. 17). Агресори схильні до вживання дієслів у наказовому способі, що теж ідентифікуються нами як мовленнєві індикатори: «Але якщо нас за розмовами заставав сільський Соломон – бабу Гафія, вона кожному роздавала «наряд» на роботу: – Власію, ти вже скосив отаву на Іванцевому? **Піди скоси!** – Марічко, **підиди-ко, подивися** в стай-

ню, чи корова ремигає? **Перевір**, чи кури всілися на сідало» (7, с. 180). Також на інваріантному рівні мовної особистості індикаторами агресивної поведінки є вставні слова, що виражають незадоволення, наприклад: *як на зло, на сором, чого доброго, як навмисне*, наприклад: «*Але малий, як навмисне (так-так, навмисно, я бачив, що він це навмисно) поперевертав каструлі, зателефонував мамі (у нього був дорожчий телефон, аніж у мене!), поскаржився, розплакався*» (4, с. 52). У процесі дослідження помічено, що синтаксична будова висловлення агресорів характеризується перевагою односкладних номінативних речень, що допомагають агресору взяти гору над співрозмовником.

Маніпулятивна поведінка конфліктного типу мовної особистості спрямована на зниження статусу співрозмовника, його повчання та нав'язування власної думки. На відміну від агресивного типу, маніпулятори починають думку із займенника *я*: *я вважаю, я б на твоєму місці, я розумію, але тощо*: «*– Здорово, кажу я, я б на твоєму місці тут і жив – кажу Чапасві, а ти зачинився в своїй каптьорці й давишся там денатурами всілякими*» (2, с. 42). Оскільки маніпулятори намагаються оминати участь у прямих конфліктах, їхньою метою є прихований вплив на співрозмовника засобами мови й переконання його вчинити так, як зручно й вигідно маніпулятору. У нагоді стають вставні слова, що вказують на джерело повідомлення (*по-моєму, по-твоєму, на мою думку, як відомо* тощо) або виражають упевненість (*безумовно, без сумніву, певна річ, доведено* тощо), привертають увагу співрозмовника (*чуєш, бачиш, уяви собі, зверніть увагу, майте на увазі, зрозумійте* тощо): «*Я загалом не згоден, що увесь досвід є корисний, по-моєму, це перебільшення, адже очевидно, що можна ціле життя прожити біля моря й не бачити потопельників*» (3, с. 59). Маніпулятивна особистість реалізує мовне маніпулювання, обираючи з можливих варіантів мовних описів саме ті способи вираження, які містять потрібні їй відтінки значення, що подають ситуацію у вигідній для неї позиції, призводять до бажаної реакції співрозмовника. Визначено, що маніпулятори вдаються до вживання полісемантичних слів, евфемізмів, оказіоналізмів, що здатні завуальовувати, затемнювати факти, а також постійно перебувають співрозмовника, ставлять запитання, що докорінно змінюють тему розмови: «*– Чому мама купувала тільки такі картини, де зображено людей із суспільних низів? – запитав Юрко, роздивляючись у вітальні. – У твоєї мамі був хороший смак до малярства. – Так. Але чому всі картини в її вітальні мають настрій черевиків Ван-Гога? – Ти хочеш, щоб я побув тут з тобою, чи залишишися сам? – Ти не скажеш, де найняти прибиральницю? – спитав Юрко на порозі спальні. Поговорили, – подумав Чеканчук*» (4, с. 147).

Отже, основні тактики мовленнєвої поведінки конфліктного типу мовної особистості спрямовані на зайняття позиції «над» співрозмовником, досягнення мовленнєвого й інтелектуального панування, комунікативного садизму.

Особливістю центрованого типу мовної особистості є відкрите або приховане ігнорування партнера в комунікації. На відміну від маніпулятивного типу, який свідомо не сприймає думку співрозмовника, впливає на неї та намагається змінити її, центровані мовні особистості просто не здатні почути, прийняти й усвідомити думку, що є відмінною від їхньої. К.Ф. Сєдов виділяє два типи центрованих мовних особистостей – активний і пасивний [4]. Активний центрований тип не чує співрозмовника, не хоче його розуміти, перебиває та змінює тему розмови, його спілкування відбувається ніби сам-на-сам, лише з формальною участю співрозмовника. Активний егоцентрик сам ставить запитання, сам відповідає на них, обирає час і тему розмови, її початок і кінець. Зазвичай у таких особистостей складається суб'єктивне враження, що їхня комунікація успішна й ефективна, вони отримують задоволення від комунікації, не помічаючи дискомфорту співрозмовника. «*Іветта прискіпливо глянула вагітній п'яничці в очі й упевнено сказала: – Продайте мені вашу старшу дочку. – На органи? – зацікавлено запитала вагітна. – Звичайно, ні! – процідила Іветта. – Тища баксів і по руках! – заторохтіла. – Беріть! Здорово дівка! І серце в неї здорове. І нирки. І печінка, чи що вам там треба... Усі органи здорові! Будь-який можна того... Клянуся! У неї геть усе здорове, я її того... перевіряла нещодавно. – Сядьте й вислухайте. Я вам ще нічого конкретного не запропонувала, а ви вже зробили якісь дивні висновки. Мова не йде про органи чи інші кримінальні дії. Я хочу допомогти вашій доньці. Поселити в благополучному домі, дати гарну освіту... У майбутньому, можливо, вдало видати заміж... – Що за маячня? – пробурмотіла незадоволено. – На органи... Тут усе зрозуміло*» (1, с. 78). На інваріантному рівні мовної особистості центрований тип повсюдно вживає активні дієслівні конструкції, а також дієслова першої особи однини: *зрозумів, запитую, цікавлюся* тощо. Помічено, що часто активні егоцентрики використовують рефрен для демонстрації того, що вони повністю зрозуміли думку та згодні зі співрозмовником, хоча це лише створення ілюзії.

Пасивні представники центрованого типу особистості взагалі не надто цікавляться спілкуванням; це інтроверти, які дуже часто ховаються від активних комунікацій. Мотиваційний рівень пасивного егоцентрованого типу репрезентований тактикою припинення діалогу та використанням психологічних захисних механізмів (ухиляння від відповіді, замовчування, уникнення спілкування

тощо). Наведемо уривок, що виразно демонструє тактику припинення діалогу через ухиляння від відповіді одного комуніканта й агресивну позицію іншого: «– *Ти не питаєш, – ображено пояснив Травмований. – Про що я мав вас питати? – Ні про що, – незадоволено відповів Травмований. – Я так і подумав*» (2, с. 78). Інваріантний рівень представлений пасивними дієслівними конструкціями, односкладними, неповними й обірваними реченнями. Коли ж пасивні особистості наважуються висловити свою думку, то повсякчас уживають вставні слова, що виражають невпевненість: *мабуть, можливо, либонь, сподіваюся* тощо, хоча дуже часто абсолютно впевнені у своїй думці.

Зазвичай спілкування між активною й пасивною центрованими особистостями задовольняє потреби обох і може вважатися комфортним для співрозмовників. Активний егоцентрик самостійно будує перебіг розмови, повідомляє потрібні для себе факти, а пасивний егоцентрик бере участь у діалозі, особливо не впливаючи на його перебіг і, правду кажучи, не заглиблюючись у його суть. Однак набагато ефективнішим є спілкування зі співрозмовником, установкою якого є й він сам, і партнер у спілкуванні, такий тип мовної особистості отримав назву «кооперативний».

Кооперативний тип мовної особистості визнаний найбільш зручним, легким і прийнятним у спілкуванні. Розрізняють два підтипи – кооперативний конформіст і кооперативний актуалізатор. Визначено, що на мотиваційному рівні мовної особистості конформіст демонструє свою основну інтенцію – згоду з думкою співрозмовника, відхилення від власної позиції задля ілюзорного порозуміння з партнером. «– *Це від шлунку. – Скріплює?* – *запитав я про всяк випадок. – Скріплює, – сказала вона. – А потім послаблює. Але вони прострочені*» (3, с. 63). У цьому діалозі конформіст підтвердив думку співрозмовника, а потім виказав абсолютно протилежну, що має вигляд імітації (у тій чи тій мірі переконливості) налаштованості на комунікативного партнера. На когнітивному рівні мовної особистості конформіст демонструє близькість до співрозмовника, скорочує комунікативну дистанцію, повсякчас створює «ми-спільності» і приєднується до думки співрозмовника. Тому мовлення кооперативного конформіста насичене словами згоди (*так, гаразд, згоден, безумовно, правильно, безперечно* тощо), синонімами, які

добираються до ключових слів співрозмовника, щоб підтвердити його думку, сказати ніби те саме, але перефразовано. Іноді кооперативні конформісти вдаються до мовної мімікрії, тобто прагнуть пристосуватися під співрозмовника не лише на рівні змісту розмови, а й на рівні мовного оформлення комунікації, уживаючи типові для співрозмовника мовні одиниці. Так, спілкуватися з конформістами доволі легко, зручно та приємно, особливо маніпулятивним і активним центрованим особистостям, проте таке спілкування не може вважатися успішним і ефективним, адже думка конформіста все одно може відрізнитися від тієї, що висловлена ним щойно. Саме тому спілкування між агресором і конформістом не триває довго, оскільки агресору важливо взяти гору над співрозмовником саме в мовленнєвій та інтелектуальній боротьбі, від якої конформіст завчасно відмовляється.

Найбільш ефективним може вважатися спілкування між кооперативними актуалізаторами, на мотиваційному рівні яких є основна інтенція – бажання співпрацювати. Кооперативно-актуалізаторський підтип мовної поведінки репрезентує вищий рівень комунікативної компетенції особистості за здатністю до мовної кооперації. Така особистість керується основним принципом – прагненням поставити себе на місце співрозмовника, поглянути на зображену в розмові ситуацію його очима. Для цього актуалізатору не обов'язково дотримуватися думки співрозмовника, погоджуватися з ним або конфліктувати. Цей тип мовної особистості можна впізнати за великою кількістю запитань до співрозмовника, уживанням дієслів у другій особі однини, а також тактиками, що створюють і підтримують контакт із партнером у комунікації.

Отже, кожен з окреслених типів мовної особистості репрезентований не лише відмінними інтенціями спілкування, що яскраво простежується на мотиваційно-прагматичному рівні, а й типовими одиницями мови, дібраними для досягнення мети спілкування. Саме інваріантний і когнітивний рівні мовної особистості дозволяють окреслити мовленнєві показники конфліктної, центрованої та кооперативної мовленнєвої діяльності особистості. Перспективу подальших розвідок вбачаємо в розробленні методології визначення типу мовної особистості з опертям на виділені мовленнєві індикатори.

Література

1. Богин Г.И. Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г.И. Богин. – Л., 1984. – 42 с.
2. Голубовська І.О. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен / І.О. Голубовська // *Studia Linguistica*. Зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 1. – С. 25–33.
3. Застровська С.О. Загальне поняття мовної особистості / С.О. Застровська, О.А. Застровський // *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки*. – Луцьк, 2011. – № 6 : Філологічні науки. Мовознавство, Ч. 1. – С. 159–163.

4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
5. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, О.Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
6. Седов К.Ф. Становление дискурсивного мышления языковой личности: Психо- и социолінгвістический аспекти / К.Ф. Седов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1999 – 180 с.
7. Тараненко К.В. Семантичні та прагматичні ознаки антонімії / К.В. Тараненко // Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І.С. Попової. – Дніпропетровськ : ТОВ «Роял Принт», 2015. – С. 111–120.

Джерела ілюстративного матеріалу

8. Дашвар Л. Мати все / Л. Дашвар. – К. : «Клуб сімейного дозвілля», 2010. – 258 с.
9. Жадан С.В. Ворошиловград: роман / С.В. Жадан. – Харків : Фоліо, 2011. – 442 с.
10. Жадан С.В. Капітал / С.В. Жадан. – Харків : Фоліо, 2006. – 800 с.
11. Кононенко С. Імітація / С. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2001. – 188 с.
12. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011 – 416 с.
13. Куява Ж. Дерево, що росте в мені : роман / Ж. Куява ; передм. В. Лиса – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 224 с.
14. Матіос М. Вирвані сторінки з автобіографії / М. Матіос. – Львів : «Піраміда». – 2011. – 368 с.